

Türk dilləri və dialektlərində ilkin uzanma hadisəsinin təzahürü

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

Zamiq Təhməzov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xülasə

Məqalədə türk dilləri və dialektlərində mövcud olan uzun saitlər fonoloji səviyyədə təhlil olunur. Qısa saitlər həmin dil və dialektlərdə normal monoftonq kimi reallaşır. Uzun saitlər isə monoftonq yaxud diftonq növ kimi gerçəkləşir.

Türk dillərində uzun saitlər «ilkin» və «sonrakı» olmaqla iki yerə ayrılmışdır. Məqalədə, əsasən, «ilkin» uzun saitlərin linqvistik özəllikləri xarakterizə edilir. Buna ümumtürk hadisəsi kimi yanaşılır.

Məlum olur ki, ilkin uzanmanın türk dilləri və dialektlərindəki meydana çıxma səbəbləri substrat (qalıq) təsirlərdir. Bu hadisənin gerçəkləşməsində altay, monqol dillərinin təsirləri, sözün əvvəlindən *h* samitinin düşməsi və ya kökün sonundan samitin itməsi istisna sayılmır. Bu hadisə, əsasən, türkmən, yakut, qaqauz, xalac və bəzi Sibir türklərinin dillərində qala bilmişdir. Qalmanın səbəbi həmin qohum dillərinin ləng inkişafı ilə şərh oluna bilər.

Açar sözlər: müqayisəli fonetika, «ilkin» uzanma, türk dilləri, rekonstruksiya, dialektlər

Проявление начального удлинения на турецких языках и диалектах

Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда развития науки при Президенте Азербайджанской Республики - Грант № EIF / MQM / Наука и образование-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23.

Замик Тахмазов

Резюме

В статье анализируются долгие гласные в турецких языках и диалектах на фонологическом уровне. Краткие гласные встречаются в этих языках и диалектах как обычные монофтонги. Долгие гласные бывают монофтогами или дифтонгами.

В турецком языке долгие гласные делятся на две части: «начальные» и «следующие». В статье в основном описаны лингвистические особенности «начальных» долгих гласных. Это трактуется как общетюркское явление.

Получается, что причиной появления начальной долготы в тюркских языках и диалектах являются субстратные (остаточные) эффекты. Не исключено влияние алтайского и монгольского языков на возникновение этого события, выпадение согласной *h* с начала слова или исчезновение согласной с конца корня. Это событие проходило в основном на языках туркменского, якутского, гагаузского, халаджского и некоторых сибирских тюрков. Причину этого можно объяснить медленным развитием этих родственных языков.

Ключевые слова: сравнительная фонетика, «начальное» удлинение, турецкие языки, реконструкция, диалекты.

Manifestation of initial lengthening in turkish languages and dialects

This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan - Grant No. EIF / MQM / Science and Education-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23.

Zamik Takhmazov

Summary

The article analyzes long vowels in Turkish languages and dialects at the phonological level. Short vowels are found in these languages and dialects as regular monophthongs. Long vowels can be monophthongs or diphthongs.

In Turkish, long vowels are divided into two parts: "initial" and "next". The article mainly describes the linguistic features of the "initial" long vowels. This is interpreted as a common Turkic phenomenon.

It turns out that the reason for the appearance of the initial lengthening in the Turkic languages and dialects is the substrate (residual) effects. The influence of the Altai and Mongolian languages on the occurrence of this event, the loss of the consonant *h* from the beginning of the word, or the disappearance of the consonant from the end of the root are not excluded. This event took place mainly in the languages of the Turkmen, Yakut, Gagauz, Khalaj and some Siberian Turks. The reason for this can be attributed to the slow development of these related languages.

Key words: comparative phonetics, "initial" lengthening, Turkish languages, reconstruction, dialects.

Aktuallıq: Müqayisəli fonetika məsələləri müasir türkologiya və dialektologiyanın ən mühüm və aktual problemlərindəndir. Sözügedən mövzu mürəkkəb və çoxaspektli məsələlərdəndir.

Türk dillərinin fonetik qanunauyğunluqlarına yenidən baxılmasında ehtiyacdən irəli gələn məsələlərdən biri dil və dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsi fonunda səslərin yaratdığı proses və hadisələri öyrənməkdir.

Fonetik hadisə adlanan bu proseslərdə səslərin səs quruluşunda bir-biri ilə əlaqə və münasibətlər formalaşır. Səslərin birinin çox olması, sonradan bir saitin işlənməməsi və yaxud birsəsin başqasına təsiri, əsas olaraq nitqin tələbləri ilə səsləşən uyğun qanunauyğunluqlar meydana çıxır.

Annotasiya:Məqalədə türk dillərində fonetik qanun və hadisələrdən bəhs edilmişdir. Xüsusilə saitlərin uzanması, ilkin və ikincili uzanma hadisəsindən, onun səciyyəvi cəhətlərindən bəhs olunmuşdur.

Tədqiqat işinin metodları: Məqalədə dilçiliyin təsviri, müqayisəli-tarixi, etimoloji və etnolinqvistik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Bu araşdırmada dialektologiyanın elmi- nəzəri müddəalarına, türkologiyanın, eləcə də Azərbaycan və türk dilçiliyinin leksikaya dair mülahizələrinə əsaslanılmışdır.

Giriş:

Türk dilləri və dialektlərində sözlərin səs tərkibi əsasən nisbi sabitliyə malik olsa da, zaman-zaman müəyyən dəyişmələrə uğramışdır. Burada iki cəhəti nəzərə almaq lazım gəlir. Birincisi, saitlərin əvəzlənməsi qanunauyğunluğu, ikincisi isə sözlərin məna bağlılığı. Bu iki cəhət sözün daxilində sait səslərin konfigurasiyasını da müəyyənləşdirir. Yəni sözün tərkibində kəmiyyət etibarilə eyni saitın təkrar işlənməsi və bununla da səs uzanmalarının meydana çıxması ilə xarakterizə olunur.

Türk dillərində ilkin uzanma hadisəsi haqqında məşhur türkoloqlar-M.Rəsənen (1, s.61); A Biişiyev (2, s.5); A.M. Şerbak (3, s.20) əsərlər yazmış yaxud əsərlərində bu məsələyə yer ayırmışlar.

Buna baxmayaraq, məsələnin kökü öyrənilməmiş qalmışdır. Digər bir tərəfdən Rusiya Federasiyasında yaşayan Sibir türklərinin dilində olan uzanma hadisəsi tədqiqatlardan kənar qalmışdır.

Qeyd edək ki, qədim türk dillərində saitlər qısa və uzun variantlar biçimində olmuş, müəyyən dövrlərdə bəzi türk dillərində dəyişmiş, ən çox da ilkin uzanma yox olmağa başlamışdır. Çağdaş türk dillərində 8-9 sait istifadəsi bəllidir. İlkin uzanma isə türk dillərinin bir çox dialekt və şivələrində (məs.: Azərbaycan dilinin keçid şivələrində, xalac dialektində və s.), həmçinin də türkmən, qaqauz və uyğur-oğuz (Şərqi Sibir) qrupu türk dillərində (ən çox da yakut dilində) qorunub saxlanmışdır» Türk dillərində fonetik hadisələrin tarixi qədimdir. Artıq həmin hadisə və proseslər səngimmiş, «donuq durum»da qalmışdır. Həmin hadisələrdən biri də *ilkin uzanma hadisəsidir*. Həmin hadisə

türk dillərinin tarixində mühüm yer tutmuş, yuxarıda qeyd olunduğu kimi indi öz izlərini, şərtlərini türk dillərinin dialektlərində və Sibir türklərinin dilində qoruyub saxlamışdır.

Bu hadisə bir fakt kimi diaxronik sıraya əsaslanır, fonoloji cəhətdən bu sıra bir-birindən fəçrqlənir.

A.M.Şerbak ilkin uzanmaya aşağıdakı misalları göstərir: müq. et: alt. *muu* (dağ)- suu; çaar (qaq.çağır), bün (bugün), dooru (doğru), ool (oğlan*ouul), iia (sağmaq, inəyi), xak. teer (dəri) və s. (3)

Qeyd edək ki, ilkin uzanma hadisəsi dialekt və şivələrdə çox yayılmışdır. Xüsusən də, Azərbaycan dilinin keçid şivələrində. Məsələn, **a** səsinin uzanması haqqında Akademik Tofiq Hacıyev fikri belədir: «Səslərin uzanması iki səbəblə izah olunur: birincisi sözün mənasına təsir edən etimoloji cəhətdir; ikincisi isə kombinator xarakter kəsb edir, qonşuluqda olan səslərin qarşılıqlı təsiri ilə əlaqədardır. Birinci səbəbdən olan uzanma Cəbrayıl şivəsində yoxdur. T.Hacıyev fikrini davam etdirərək yazır: Rayonun Sirik kənd şivəsində, bir qayda olaraq, sözün ilk hecasında səslə (tipindən asılı olmayaraq) uzanır. Bu uzanmaya heç bir başqa səsin təsiri olmur. Məs.: *qaan, daaş, biilir, göördü, dədəd, uuzax, booşdadı, quzım, zaaman, yaağı* və s. Göründüyü kimi, burada uzanma ilkindir. Lakin istisnasız olaraq bütün sözlərdə işləndiyi üçün mənə yaratmağa xidmət edə bilmir.

Tofiq Hacıyevin fikrincə, səslərin həmin xüsusiyyəti (uzanmanın mənaya təsiri) ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə aid deyildir. Əgər *d a m* (evin damı)- *daam* (davam), *dara* (daramaq)- *d a a r a* (dairə) (4, s.14) sözlərində səslilərin uzanmasını etimoloji dəyişiklik hesab etsək, onda fakültativ dəyişikliklərin hamısı mənəyaradıcı xarakter daşımış olardı. Çünki yuxarıdakı sözlərdə uzanan **a** başqa səslərin təsiri ilə yaranmış aşkar kombinator uzanmadır (birincidə: $a+v+a=aa$; ikincidə: $a+i=aa$). Səslilərin (saitlərin) uzanması ilə Azərbaycan dilində sözün mənasındakı müxtəliflik başqa türk dillərində (türkmən, yakut, qırğız, tuvin, xakas, şor və s.) olan kimi deyildir. Həmin dillərdə, Azərbaycan dilindəkindən fərqli olaraq, mənə fərqi yaradan səslərin uzanması heç bir başqa səsin zəifləməsinin və ya düşməsinin nəticəsində əmələ gəlmir (5, s.12)

Tədqiqatda göstərilir ki, uzun saitlərlə bağlı fonetik hadisə dilin tarixini və müasir vəziyyətini öyrənmək üçün mühüm material verir.

Türk dili və dialektlərində «llikin» uzanma substat hadisələrdəndir (6) Bu başlanğıcdır. Yəni bu hadisə qədim türk insanların nitqində özünü göstərmiş, qalıqları və izləri hazırda bəzi türk dilləri və dialektlərində qalmışdır. Ona görə də «ilkın» uzanma məsələsi türkologiyada mübahisəli məsələlərdən hesab edilir.

Türk dilləri və dialektlərində uzun saitlərin əsas parametrləri, əsas mexanizmi fonematik mənə əmələ gətirməsidir.

Qeyd edək ki, «ilkin» uzanma türk dilləri və dialektlərində morfonoloji proseslərdən olmuşdur. Bu proses dildə morfların. Sözün tərkib hissələrinin (sözün fonem tərkibinin dəyişməsi) sıralanmasıdır. Morfologiya və fonetikanın qarşılıqlı əlaqəsi bu hadisəyə şamı edilir. Burada iki allomorf (aad-ad, aaç-ağaç və s.) invariant yaradır.

Pratürkdə uzun saıtlərin fonologiyasının vəziyyəti haqqında birinci olaraq O. Betlink məlumat vermişdir. O, yakut dilinin uzun saıtlərinə «nıjeqorod-tatar, eləcə də mişar-tatar dialektləri» əsasında tədqiq etmişdir. O.Betlink *a və *o oppozisiyası müstəvisində bu məsələni araşdırmışdır (7, s.15-16)

Qeyd edək ki, hələ qədim türk dillərində (Orxon-Yenisey abidələrinin dilində) ilkin uzanma hadisəsinə rast gəlinir. Məs.: *yaağım (mənim düşmənim), aatım (mənim adı), baay (zəngin), yaaş (il), taaş (xarici tərəf), aacik (aacıq), aarkada (arxada)*(8, s.46, 47)

Mahmud Kaşğarının «Divan»ında: aat (ad), aaç (ac), aaz (az), aaş (yemək), aav (ov), aak (ağ), aal (hiylə), aay (ay), küün (gün), kooş (qoşmaq), aar bori (9, s.24)

M.Yusifov yazır ki, uzanan variant oxşar səs tərkibli sözlərdə işlənərək oxşar tərkibli sözlərlə müqayisədə tam müstəqil fonem kimi iştirak edir. Həmin hadisə Azərbaycan dilinin daxil olduğu türk dilləri ailəsində eyni tipli deyildir. Dillərin bəzilərində uzanan səs müstəqil fonem kimi işləndiyi halda, bəzilərində uzanan səsin fonem olması səciyyəvi hal deyildir. Ancaq səslərin uzun tələffüzü, demək olar ki, dillərin hamısı üçün səciyyəvi hal hesab olunur. Dillərin bəzilərində uzanan səs xüsusi fonem təbiətinə malik orlmayıb qısa səsin variantı kimi çıxış edir. Səslərin uzanması fonetikaya aid tədqiqatlarda onların ikili xarakterinə görə fərqləndirilir. Morfem daxilində fonem kənyfiyyətinə malik uzanma, dilçilikdə ilkin uzanma, morfem daxilində variant keyfiyyətli uzanma isə ikinci uzanma adlandırılır» (10, s.51)

Uzun saıtlərin xarakterik xüsusiyyəti onların yaxın səslənməsidir. Demək olar ki, bu hadisəyə müəyyən qism ə türk dili və dialektlərində təsadüf olunur. Yakut, türkmən, qaqaız, tuva (tofalar), altay, xakss, çulum-türk, çuvaş dillərində.

Nümunələrə baxaq:

Türkcənin ağızlarında: qüün (gün), yaaz (yazmaq), kati-katii (ərəb-fars sözləri)-qətlə yetirmək və s.

Türk dilinin Anadolu dialektində: kaanı (qan), aaçtır (ac), kaazlar (qazlar), aarı (arı), aay (ay) və s.

Azərbaycan dilinin Nuxa dialektində: gaaru (qoca), aaru (arı), yaazu (məktub), aacı (acı), aaçı (acı) və s.

Azərbaycanın Qarabağ dialektində: saaru (sarı), qıız (qız), yaağı (düşmən) (11)

Bolqar türklərinin dialektlərində: kaar (qar), bees (beş), gööz (göz) və s.

Yakut dilinin dialektlərində: kıır, tıış (diş), tuus (duz), tüün (gecə), toon (don), biis (beşik), öös (söz) və s.

Qaqauz dilində: *booz (boz), sööz (söz), üreek (ürək), neet (niyyət):* gülecek üzüm-gözüm, tatlı bal akar sözüm, dalgalanacaq üreem, neetler kapalı, zerem... (12, s.73)

A saitinin uzanması: *paalı (dəyərlı):* o paalı lafları, Anam, vatan, insan kusurlu kalsın (T.Arnaut); *kabaatsız yıllar, çiçekli yaşaman gınaalı yazılsın* (T.Anlaut); Önümde kiyat açık gözüm öker, başımsa *daaler* (T.Arnaut)

İ saitinin uzanması: *Çiiliydi er, çiiinekti* kum (T.Arnaut)

Türkmən dili və dialektlərində: aat (ad)- aat (at), aaç (aç)-*aç (açmaq), aar (ağır)-aar-la (ağırla, hörmət et), aav (ov), aaz (az), aal (yalan), əər (kişi), aat (addım atmaq), doon (xələt), düüm (tüstü), yaan (tərəf), yaaş (göz yaşı), taam (dam, otaq), çaağ (zaman), çaal (çal saqqal), koon (qonmaq, oturmaq, sakin olmaq), bar (get)- baar (var), at (at)- aat (ad), ot (ot)- oot (od), öt (ötmək)- ööt (öd) və s. (13, s.182-184)

Qırğız dili və dialektlərində: ööz (öz), küüz, kaaz, kiiz, muu və s.

Çuvaş dili və dialektlərində: varaa, keer, xuur (qaz), piir (ağ, bəyaz), şuur (boloto), taavar (duz) və s.

Yakut dili və dialektlərində: aan (başlanğıç), kiim (qıgılçım), süüj (yuyunmaq), uus (usta), mooj (boyun) ool (yol), küüt (gözləmək), as (aç)- aas (ac), tas (daş)- taas (dışarı), bil (bil)- biil (bel), tus (duz)- tüüs (düz) və s.

İlkin uzanmalara Rusiya Federasiyasında yaşayan Sibir türklərinin də dilində rast gəlmək olur. Məsələn, Şor türklərinin dilində uzun saıtlər geniş yayılmışdır: aak (ağ), aal (kənd), aalçı (qonaq), aar (ağır), aarla (təmizlə), aaron (Aron), aarı (arı, aac (ağız), ool (oğlan), oolak (oğlan) və s. (14, s.4)

Uzun a saıti türk dillərində sabit deyildir. Bu saıtin qorunub saxlanılmasını sübut edən nümunələ əsasən türkmən və yakut dillərində qalmışdır. Bu saıte qeyri-müntəzəm biçimdə digər türk dillərinin dialekt və şivələrində də rast gəlinir.

Əksər türk dillərində uzun a-nın qısalmasının səbəblərinin biri tələffüz şəratində fizioloji enerjinin azalmasıdır. Türk dillərində uzun ə saıti həm qısalmış, həm də dlıftonqa çevrilmişdir. Məs.: *bə: l (bes), *kən (gen)

Sözün önündə pratürkə xas uzun (o) saıtinin qalması yalnız türkmən dili üçün xarakterikdir: *l o: l (yol), *O: t (ot), *to:l-dolımaq, d:l və s.

Qədim türkdəki uzun (ö) saıti türkmən dilində mövcuddur: *kö:l (gol), *ö:t (od) və s.

Sözün önündə uzun (u) saıtinin qoruması türkmən və yakut dilləri üçün səciyyəvidir: tu:z (duz), *bu:z (ğuz), *bu:t (bud) və s. (15, s.17-33)

Fonetik qanuna uyğunluq Sibir tatarlarının dili və dialektlərində də özünü göstərir. Barabın dialektində fonetik uzunluq: a.nın, a.tın, a.alıp kitkən, mə.nim

pa.rıp pakkən kişi, öysönön ma.lı par və s.

Həmin dialektdə kombinator uzun saıtlər də müşahidə olunur: a- taap-taabit, kaaptı-kabıptı, üaap-üabit. Ayğa palık kaaptı (16, s.32)

Uzanma hadisəsi bir prosodik hadisə kimi Cənubi Sibir türklərinin laboratoriyasında eksperimental-fonetik tədqiqatlarda da nəzərdən keçirilmiş, ikinci saıt uzanma əlamətinin fərinqal səbəbdən baş verdiyi sübut olunmuşdur (17).

Bunun üçün at (ad), at(at), çaç (səpmə)- çaç (saç), it (et)-it (ət), pi (bel)-pil (alabalıq), xıs (qız)-xıs (qış) sözlərinin fonematik mənə incəlikləri laborator sınaqlarda müəyyənləşdirilmişdir (18, s.16; 19; 20)

Ümumi inkişaf gedişində bu dillərdəki, daha doğrusu, ümumtürk dilində saıtlərin kəmiyyətə uzunluğu hadisəsi də müşahidə olunmuşdur ki, bu hadisə fonoloji baxımdan diferensial (fərqli xüsusiyyət) sayılmışdır. Həmin dillərdə ayrı-ayrı sözlərin tərkibində uzanan saıtlər müvafiq qısa saıtlərlə «müxarilət təşkil etmişdir».

F.Zeynalovun təbiri ilə desək, «fonetik xüsusiyyətlər hər bir dilin özünəməxsus fərdi əlamətlərindən ibarət olduğu üçün fonetik müqayisə bu dillərdəki fərqlənmələri ümumi oxşarlıq fonunda müəyyən edib aşkara çıxara bilər. Fonetik müqayisə prosesi türk dillərinin malik olduğu zənginliyi meydana çıxarmaq, buradakı müxtəlifliyi tədqiq etmək məqsədini qarşıya qoyur» (21, s.38)

Müasir türk dillərində saıt fonemlərin, istər fizioloji-akustik, istərsə də fonoloji cəhətdən ən geniş şəkildə araşdırılmasına baxmayaraq, həmin dillərdə uzun saıtlərin fonematik xüsusiyyətləri haqqında hələlik ümumi bir fikir yoxdur. Bu haqda iki fikrə rast gəlmə olur. Uzun saıtlər fonematik səciyyəlidir yaxud həmin saıtlər fonematik xarakterə malik deyil. A.Axunqov Azərbaycan dili və dialektlərindəki uzun saıtlərin müstəqil fonemlər «statusu»nda olmasını belə əsaslandırır: « Kifayət edir ki, dildə təkə bir cüt yalançı omonimin mövcudluğu fonemi təyin etmə mümkündür. Dilimizdə isə onların miqdarı ondan soxdur. Bu cür yalançı omonimlər olmadığı təqdirdə isə, onların mənə və qeyri-mənə prinsipi ilə qarşılaşdırılması da müəyyən qədər kifayət sayıla bilər. Azərbaycan dilində uzanın saıtlərin alınma olmasını irəli sürüb onların fonematik mənəsini etiraf etməyənlərin mülahizələrinə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, birincisi, fonemin müəyyənləşməsində mənşə mənərəsinin önəmi yoxdur, ikincisi, hətta önəmli olsa belə, Azərbaycan dilindəki uzun saıt fonemlərin mənşəcə alınma sözlərin tərkibində işlənməsinə baxmayaraq, bu cəhət həmin dilin öz fonetik quruluşunun məhsuludur» (22, s.47)

Beləliklə, «uzanmanın tarixi və ritmik növləri həmin saıtlərin uzunmüddətli inkişafı ilə bağlıdır. Ritmik uzunluq dilin sonrakı inkişaf tarixi ilə əlaqədardır. İlkin uzanma isə etimoloji xarakter daşıyır. Türk dilləri üçün ən çox xarakterik səs uzanmaları fonetik mövqeyindən asılı olan uzanmalardır. Fonetik

mövqeyindən asılı olan uzanma hadisəsi a, ə, e saitlərində müşahidə olunduğu halda, sonrakı uzanma, demək olar ki, saitlərin hamısını əhatə edir» (23, s.79)

Nəhayət, mövcud tədqiqatlar da göstərir ki, türkcələrin əvvəlki dövrlərində uzun saitlər geniş surətdə işlənmişdir. Qohum dillərinin bəzilərinin fonetik tərkibində olan saitlərin hamısının uzun variasiyaları mövcud olmuşdur: *i:, ü:, ö:, ə:, e:, u:, o:, a:*. Göstərilən uzun saitlər alınma, istərsə də türk mənşəli sözlərdə nəzərə çarpır. Amma bütün hallarda bu uzun saitlərin işlənməsi fonetik mövqedən asılı olmuşdur. Buna görə də uzun saitlər türk dillərinin əvvəlki dövrlərində heç bir fonematik mənası olmamış, yəni müstəqil fonem kimi çıxış edə bilməmişdir.

Beləliklə, ilkin uzanma məqamında sait səsin əlahiddə fonem kimi özünü göstərməsi belə bir fikrə gəlməyə əsas verir ki, türk dillərinin tarixi dövr və mərhələlərinə aid fonetik söz yaradıcılığı gedişində sait uzanması da mənaferqləndirici əlamət kəsb etmişdir. Vaxt daraldıqca sait səslərin uzanması nitq arealında ağırlıq, dolaşılıq yaratdığından, necə deyərlər, aradan çıxmağa və keyfiyyət etibarilə qısa tələffüzlü sgsrlrg adekvat xüsusiyyət qazanmışdır. Bununla belə, ədəbi dili bir o qədər diqqətdə olmayan, ləng inkişaf edən dillərdə isə sait uzanması, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qalmışdır. Bir sıra türk dili üçün norma sayılmasa da, məhdud nitq arealında ilkin uzanmanın bu və ya başqa izləri mühafizə olunmuşdur. İlkin uzanmanın «yoxa çıxması» ilə söz köklərində omonimlik hadisəsinə yol açılmışdır.

Beləliklə, tədqiqatda bəzi nəticələri də göstərmək olar: Biz türk dillərinin uzun saitlərini təsvir etdik, bütün həcmdə uzanma hadisəsinin yaranma mexanizminin imkanlarını üzə çıxarmaya çalışdıq. Eyni zamanda ikinci uzanmanın meydana çıxma səbəblərini də təyin etdik. Sistemli tədqiqat türk dillərində uzun saitlərin nəinki kök əsaslarını, kök və şəkilçi morfemlərinin də təbiətini açıb göstərir.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, türk dillərinin əksəriyyətində baş vermiş uzun saitlərin yaratdığı hadisənin «yoxa çıxması» (yəni itməsi hadisəsi pratürk vokalizminin (saitlər sisteminin) sonrakı dəyişməsinin xarakterik xüsusiyyətidir.

Tamamilə yox olmayan bu hadisənin qalıqları başqa türk dillərində də özünü göstərməkdədir. Uzun saitlər nəticəsində formalaşmış bu hadisənin itməsi, görünür, çox sürətli olub, belə ki, təxmin etsək görərik ki, bütün türk dillərində uzun və qısa səslilərin dəyişməyə məruz qalması tamamilə üst-üstə düşmüşdür. Türk dillərindən bir çoxunda qapalı saitlər də dəyişikliyə uğramışdır. İkihecalı sözlərdə ikinci hecaların saitləri çox da davamlı ola bilməmişdir. Onlar əsas etibarilə, assmilyasiyaya məruz qalmış və özlərindən öncəki saitlərin təsirinə qapılmışdır.

Birinci uzanma refleksləri (inikas, reaksiya), göründüyü kimi, Cənubi Sibir türklərinin dilində əhatə olunmuşdur.

Tuvin və tofalar dillərinin fonologiyasındakı farinqalisasiya prosesi («oğuz səslənməsi») bu hadisəni şərtləndirmişdir.

Beləliklə, əksər türk dillərinin pratürk dövründə uzun saıtlərin izləri ikinci proses kimi qeyd olunur. Bu prosesin tədqiqi qismən fonetik, morfonoloji mənə hissələrini bərpa materiallarına uyğunlaşdırır.

Nəticə:

Türk dillərinin dialekt və ağızlarında saıt uzanmasında başlıca rol fonetik uzanma oynayır. Kombinator səciyyəli uzanma isə aşağıdakı başqa durumda müşahidə edilir, bu, bizim tədqiqatın obyektinə daxil deyil.

Türk dillərində uzun saıtlər ikinci söz yaradıcılığında ibarətdir. Uzanma hadisəsinin yaranmasının bir sıra səbəbləri vardır: a) qonşu saıt intervokal mövqedə sonradan itir, düşür; b) emfatik uzanma meydana gəlir; «İlikin» uzanma bəzi türk dillərində özünü göstərmir. Pozisiya xarakterinin nəticəsi kontaminasiyadır, intervokal mövqedə, şəraitdə saıtın biri düşür.

Uzun saıtlərin yaranması prosesi nəinki etnosun artikulyasiya-akustik bazası, hətta indiki dövrdə də bəzi türk dillərində işlənməsi aktivdir, uzun saıtlərinin işlənməsini qoruyub saxlayıblar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Рясен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М.: 1955
2. Бишев А. Первичные долгие дласные в тюркских языках. Уфа, 1963
3. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970
4. Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, 1955
5. Nəsiyev Tofiq. Səbrayıl şivəsi. Bakı, «Elm», 2018
6. Древнетюркский словарь. Л., 1969
7. Саая О.М. Долгие гласные тувинского языка: В сравнении с тюркскими языками Южной Сибири и монгольскими. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. 2005.
8. Xudiyev Nizami. Seçilmiş əsərləri. XII cild, Bakı, «Elm və təhsil», 2015
9. Kazımov İsmayıl. Mahmud Kaşğari «Divanı» və çağdaş türk dilləri. «Elm və təhsil», Bakı, 2014
10. Yusifov Mübariz. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, «Elm və təhsil», 2013
11. Агаев П.Д. Карабахский диталект азербайджанского языка (говоры Агдамского района). Автореф. дис. ...канд.филол.наук., М., 1951
12. Tudorka Arnaut. Gagauzum Bucaktır Yerim. Ocak Yayınları, Ankara, 1994
13. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.І, 1955
14. Kazımov İ. Şor türkləri və onların dili. «Kredo» qəzeti 28 may 2020-ci il

15. Serebrennikov V.A., Nəcəyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, 2002 (Tərcümə edən: akademik T.Nəcəyev)
16. Тумашева Д.Г. Язык Сибирских татар (часть вторая). Изд-во Казанского Университеа, 1968
17. Бичелдей К.А. Фарингализация в тувинском языке. М., 2001
18. Дыбо А.В. О «первичных» долготах в тюркских языках.- Сравнительно-историческое изучение языков. КДК 811, 512.1:81342.71
19. Дыбо А.В. О первичных долготах в тюркских языках.- Вестн. Новосиб. Гос. унта. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2015, т.13, вып.1, с.5-20.
20. Селютина И.Я. Фонологические системы языков народов Сибири. Новосибирск, 2004)
21. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfologiya) Bakı, «MBM» nəşriyyatı, 2008
22. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, «Maarif», 1984
23. Kazımov İsmayıl. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, Bakı, «Elm və təhsil», 2011